

GENDER STEREOTYPES – IMPLICATIONS, CONSEQUENCES AND RECOMMENDATIONS REGARDING THE EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN

Claudia-Neptina MANEA, Assistant Professor, PhD, "Ovidius" University of Constanța

Abstract: Gender stereotypes are an important component that holds a significant impact on the evolution of the human being from the first days of life, often acting as a barrier to its development and blocking the full use of the native potential the individual was gifted with. Long disputed by specialists, gender stereotypes continue to exist both in the family environment, in educational institutions and in the community as a whole. This paper aims to highlight the most important aspects of the phenomenon mentioned above, and the implications that gender stereotypes hold in human development, offering alternatives and solutions to reduce their impact - a prerequisite for harmonious evolution and the full development of the individual potential.

Keywords: gender stereotypes, preschool children, gender education

Stereotipurile și stereotipizarea reprezintă componente inevitabile ale existenței individului în societate. Într-o lume prea complexă pentru a putea fi cunoscută și percepută în totalitate în mod nemijlocit, stereotipizarea oferă o modalitate de simplificare a acesteia, facilitând adaptarea la situațiile concrete cu care persoana se confruntă și permițând depășirea obstacolelor ridicate de absența experienței directe a individului în diverse contexte situaționale. Nu de puține ori, însă, suprainvestirea cu încredere a reprezentărilor stereotipale perturbă buna desfășurare a activității individului, provocându-i dificultăți prin distorsionarea realității înconjurătoare în conformitate cu stereotipurile vremii.

Primele preocupări cu privire la acest fenomen au apărut la începutul secolului XX, jurnalistul Walter Lippmann preluând termenul de „stereotipizare” din industria tipografică (în care stereotipul reprezenta o placă de metal ce permitea realizarea fidelă a mii de copii ale unei imagini) și utilizându-l, în lucrarea *Public Opinion* (1922), pentru a denumi acele imagini mentale pe care oamenii le au cu privire la diferitele grupuri rasiale, etnice sau sociale, cu alte cuvinte percepția conform căreia membrii unui anumit grup sunt identici, toți posedând aceleași trăsături și caracteristici.

Abordarea propusă de jurnalistul american a fost ulterior analizată și prelucrată de numeroși psihologi și sociologi, care i-au îmbogățit semnificațiile, stereotipizarea constituind de-a lungul timpului unul dintre fenomenele sociale care a suscitat un interes considerabil în domeniul științelor socio-umane.

În pofida interesului considerabil acordat stereotipurilor ca produs, stereotipizarea ca proces a dobândit un statut special abia în anii 1970 când, stimulate de interesul general cu privire la abordarea social-cognitivă, între 1973 și 1977 au fost publicate un număr de 668 de studii (mai multe decât în precedenții 50 de ani la un loc), între 1983 și 1992 fiind publicate peste 1500 de studii în domeniu (Dovidio, Brigham, Johnson și Gaertner, 1996, 276).

Deplasarea accentului de la produs către proces în studierea respectivului fenomen reprezintă un moment cheie în studierea reprezentărilor sociale, ea aducând cu sine avantaje

majore, de la diminuarea complexității problemei, în contextul perceperii stereotipurilor drept componente normale ale familiei cognițiilor, până la abordarea unei concepții lipsite de prejudecăți în domeniu, care va permite analiza, nu condamnarea stereotipurilor, dat fiind faptul că ele încetează a mai fi privite drept produse ale unor minți viciate (Schneider, 2004, 12).

Una dintre categoriile cele mai disputate în domeniul stereotipizării este reprezentată de dimensiunea de gen, diferențele existente între fete și băieți fiind abordate, de-a lungul timpului, din numeroase perspective, fiecare dintre acestea aducându-și propria contribuție în cunoașterea și înțelegerea acestora.

Studiile realizate în încercarea de identificare a originilor diferențelor de gen-rol au pus accentul fie pe latura biologică a individului, fie pe cea psihologică sau sociologică. Dacă teoriile biologice consideră că diferențele de gen au apărut datorită rolurilor biologice diferite pe care femeile și bărbații le-au avut în planul reproducerii speciei umane (explicația evoluționistă fiind cea mai reprezentativă dintre ele), cele psihologice pun accent pe procesele intrapsihice ce conduc la diferențierea de gen.

Între abordările psihologice cele mai reprezentative se încadrează teoria psihanalitică propusă de către Sigmund Freud (1933), conform căreia copilul învață comportamentele adecvate genului prin identificarea cu părintele de același sex și modelarea comportamentală în concordanță cu aceasta (datorate legăturii inconștiente psiho-sexuale ce se formează între copil și părintele de același sex). O contribuție semnificativă în înțelegerea fenomenului a fost adusă și de perspectiva schemei de gen (teoretizată în 1981 de Sandra Bem, Carol Martin și Charles Halverson, care postulează faptul că indivizii apelează la anumite scheme – teorii cu privire la gen – ce le permit să prelucreze simplificând o mare cantitate de informații altfel inaccesibilă și să aplice aceste cunoștințe în cazul propriu, precum și al celorlalți), dar și de teoria dezvoltării cognitive, propusă în 1966 de Lawrence Kohlberg (conform căreia copiii trec prin diferite stadii ale dezvoltării comportamentelor și identității de gen).

Teoriile sociologice ce au abordat fenomenul stereotipurilor de gen se axează pe determinanții socioculturali ai diferențierii de gen. Între acestea, semnificative sunt abordări precum teoria învățării sociale, dezvoltată în 1977 de Albert Bandura (conform căreia copiii învață prin modelare comportamentală prin imitarea comportamentelor de gen propuse de cei de același sex, întărire, motivare și exemplu) sau teoria rolurilor sociale propusă în 1987 de Alice Eagly (care atribuie diferențele de personalitate rolurilor diferite pe care femeile și bărbații le îndeplinesc, considerând că dacă atribuțiile ar fi aceleași nu ar mai exista diferențe de gen). O contribuție semnificativă a fost adusă și de teoria social – psihologică fundamentată în 1987 de către Kay Deaux și Brenda Major, care sugerează că toți indivizii aduc în interacțiune propriile credințe referitoare la normele de gen, ceea ce conduce la așa-numitele profeții auto-realizatoare (de multe ori comportamentul celorlalți fiind interpretat pe baza propriilor credințe mai mult decât prin prisma realității). O perspectivă interesantă este propusă de teoria culturilor separate, inițiată în 1998 Eleanor Maccoby (care propune joaca segregată pe criterii de gen drept mijloc de facilitare a apariției normelor de gen în joc, ceea ce se va solda cu diferențe în normele specifice femeilor și bărbaților și implicit în diferențe de gen pe plan comportamental), dar și de perspectiva socio-culturală (care accentuează rolul normelor și prescripțiilor sociale în apariția și perpetuarea stereotipurilor de gen).

Dincolo de aceste aspecte, cercetătorii și teoreticienii în domeniul științelor socio-umane tind să susțină importanța pe care stereotipurile de gen o prezintă asupra evoluției individului,

majoritatea studiilor evidențiind faptul că „una dintre cele mai semnificative circumstanțe din viața unui tânăr este reprezentată de ordinea de gen în care acesta trăiește”, după cum remarca, în 2005, Raewyn Connell (Connell, 2005, 13).

Toate aceste abordări își aduc contribuția proprie în analiza diferențierilor de gen, fără a putea oferi însă o explicație unitară a problematicii abordate, prezentând perspective complementare asupra problematicii stereotipizării de gen, evidențiind aspecte diverse ale aceleiași realități. O abordare adecvată a fenomenului stereotipizării poate fi oferită însă doar de o teorie integratoare, care să valorifice elementele-cheie propuse de toate aceste perspective, privindu-le drept laturi complementare ale aceleiași probleme, nu drept abordări contradictorii ale diferențierilor de gen.

În plus, dat fiind faptul că cercetările realizate tind să evidențieze o imagine în oglindă a stereotipurilor copiilor, comparativ cu cele ale adulților (Munroe și Munroe, 1975, *apud* Best, 2001, 33), o importanță deosebită o prezintă cunoașterea și contracararea, pe cât posibil, a stereotipurilor de gen negative. Educația de gen a copiilor ar trebui realizată în direcția recunoașterii și valorificării potențialului individual al acestora, indiferent de reprezentările de gen specifice societății într-o anumită perioadă istorică. Prin această perspectivă nu vizez realizarea unei educații inversate, în care fetele să fie învățate valoarea curajului sau inteligenței, iar băieții importanța bunătății, hărniciei sau sociabilității, în detrimentul copiilor de sex opus, atribuiți în mod tradițional cu respectivele trăsături psihomorale, ci o educare lipsită de prejudecăți a acestora în sensul dezvoltării abilităților native, dincolo de toate aceste prescripții stereotipale. Atât băieții, cât și fetele, ar fi bine să fie crescuți în spiritul egalității de gen, fiind învățați importanța valorilor morale și educați în direcția depășirii obstacolelor impuse de reprezentările socio-culturale lipsite de fundamentare biologică și psihologică.

Diferențele dintre bărbați și femei reprezintă constructe socio-culturale care, fără a nega evidența datului biologic diferit, asupra căruia individul nu are nici un control, constituie un subiect de discriminare doar din perspectiva alegerii lor de către societatea vremii drept criteriu de diferențiere socială – aspect fundamentat prin concluziile numeroaselor cercetări care au relevat diferențe semnificative în stereotipurile deținute de indivizi în diverse societăți, de la studiile realizate de Margaret Mead, în urma cărora a concluzionat că diferențele, considerate în mod tradițional a fi înnăscute, se pot dovedi a fi „simple variații ale temperamentului uman, pe care membrii ambelor sexe sunt educați, cu mai mult sau mai puțin succes, în funcție de particularitățile individuale, să le manifeste” (Mead, 1935/2001, iv), la cele realizate de John Williams și Deborah Best (1990), de Claudia-Neptina Manea (2012, 2013) sau de către Emiko Katsurada și Yoko Sugihara (2002), care au identificat reprezentări de gen-rol distincte în Japonia față de cele existente în Statele Unite, datorate, după cum explica Richard E. Nisbett (2003), valorilor diferite promovate de diverse societăți din Statele Unite, Europa sau Asia.

Recomandările oferite în *Raportul Comisiei Europene pentru drepturile omului și egalitatea de gen a Parlamentului European către Consiliu, Parlamentul European, Comitetul Economic și Social European și Comitetul Regiunilor* (prezentat la Bruxelles, în 23.1.2008) subliniau de altfel importanța eliminării stereotipurilor de gen din educația individului pentru evoluția ulterioară a acestuia, asemeni concluziei *Comisiei europene pentru drepturile omului și egalitatea de gen din cadrul Parlamentului European*, conform căreia lupta împotriva stereotipurilor legate de gen trebuie să înceapă de la o vârstă fragedă.

În aceste condiții, o serie de măsuri menite să limiteze (dacă nu să elimine) reprezentările stereotipale de gen ar putea fi binevenite, măsuri ce vizează atât educația primită de copii în familie, școală și comunitate, cât și necesitatea unei reevaluări a principiilor promovate prin exemplul personal al persoanelor semnificative din viața acestora, fără a-mi propune să epuizez subiectul (ceea ce, oricum, nu cred că este posibil).

O importanță aparte ar trebui acordată, în acest sens, educării cadrelor didactice, care lucrează cu preșcolarii, în direcția conștientizării riscurilor pe care perpetuarea, prin propriul comportament, sau acceptarea tacită a stereotipurilor de gen pe care copiii le preiau din mediul în care trăiesc, le prezintă în evoluția lor ulterioară. Acest obiectiv poate fi atins, pe de o parte, printr-o pregătire adecvată, încă din perioada formării inițiale, a educatorilor, cu privire la particularitățile psiho-sociale ale copiilor, în contextul egalității de gen (dimensiune aproape inabordată în programele actuale de studii), iar pe de altă parte prin cursuri de formare continuă și de dezvoltare personală (realizate de către psihologi, în colaborare cu reprezentanți ai ONG-urilor care abordează aceste teme), în care să deprindă metode și tehnici de limitare a perpetuării acestor inegalități de gen. Pe parcursul acestor întâlniri pot fi abordate subiecte precum atitudinile (conștiente sau inconștiente) pe care cadrele didactice le prezintă față de fete și băieți, respectiv cerințele diferite pe care le au față de fiecare categorie, dar pot fi analizate și texte literare utilizate în activitatea didactică sau alte materiale de lucru, identificându-se stereotipurile de gen promovate și modalitățile de contracarare a acestora. Aceste întâlniri de lucru pot viza și analiza materialelor promovate de emisiunile pentru copii, jocurile și desenele animate la care aceștia au acces, în scopul conștientizării mesajelor interiorizate de preșcolari, pentru a le putea ulterior deconstrui în cadrul activităților instructiv-educative.

La fel de importantă ar fi acordarea unei mai mari atenții programelor școlare și materialelor didactice utilizate în învățământul preșcolar, încercându-se obținerea unei educații mai consistente în domeniul egalității de șanse, în general, și a egalității de gen, în special.

Un prim pas de urmat, în realizarea acestui obiectiv, ar putea fi reprezentat de reevaluarea textelor literare prezentate copiilor, alături de poveștile clasice fiind necesar a se relata povestiri în care rolurile tradiționale, stereotipice, să fie înlocuite cu atribuiri nestereotipice sau contrastereotipice ale trăsăturilor psihomorale identificate ca prezentând un grad de risc mai ridicat (istorisiri în care personajul inteligent și curajos să fie cel feminin, iar cel bun, harnic sau prietenos să fie cel masculin). Consider că binevenite ar putea fi și povestiri ale vieții și activității unor persoane reale, care s-au remarcat prin fapte ieșite din comun sau prin descoperiri științifice pe care copiii să le poată înțelege (toate adaptate, desigur, nivelului de comprehensiune și interes a copiilor de vârstă preșcolară), fiind prezentate atât personaje masculine, cât și feminine, în cazul ambelor categorii de trăsături psihomorale promovate (comunale și agentice). Povești precum cea a Ecaterinei Teodoroiu sau a cercetătoarei Marie Curie pot fi utilizate cu succes în dezvoltarea trăsăturilor agentice în cazul fetelor, abilitățile comune putând fi promovate în rândul băieților prin istorisiri ale vieții unor preoți cu o viață definită prin bunătate și iubire, sau a unor modele masculine care s-au remarcat prin muncă și hărnicie.

În cadrul activităților realizate în domeniul „Om și societate” ar fi binevenite jocuri, piese de teatru sau conversații care să promoveze egalitatea de gen, învățând copiii că nu există diferențe considerabile între fete și băieți, ambele sexe fiind capabile de aceleași trăiri

emoționale și ar trebui apreciate și sancționate pentru aceleași manifestări, indiferent de apartenența lor la un anumit gen.

În plus, educatoarea și psihologul grădiniței pot oferi copiilor posibilitatea de a participa la o serie de activități opționale sau de voluntariat, pe parcursul cărora copiii să fie stimulați să-și manifeste preferințele și să se implice în activități în conformitate cu aptitudinile proprii, fără a fi condiționați de dimensiunea de gen.

Preșcolarii ar putea fi educați în direcția egalității de șanse și prin intermediul activităților extrașcolare, prin vizite la muzee, biblioteci sau instituții culturale care să le faciliteze identificarea domeniilor de interes în care ar putea excela, dar și prin expunerea lor la piese de teatru, balet, operă sau filme în care stereotipurile de gen sunt contracarate prin reprezentări contrastereotipice, copiii fiind liberi să aleagă modelul dorit, în conformitate cu care să se poată dezvolta. Un exemplu concludent în acest sens poate fi reprezentat de piesa de teatru „De-aș fi Scufița Roșie” (de Radu Gârbacea), pusă în scenă de Teatru Ion Creangă din București, care promovează imaginea unei Scufițe Roșii în varianta modernă – aceasta fiind capabilă să se descurge singură, să acceseze internetul și să lucreze la calculator (reprezentări contrastereotipice care prezintă imaginea fetei independente și inteligente – atribute specifice, în mod tradițional, băiatului). Consider că expunerea copiilor la asemenea creații artistice poate contribui la dezvoltarea trăsăturilor psihomorale pozitive, dincolo de stereotipurile de gen aferente.

O importanță aparte ar putea-o prezenta activitățile de consiliere psihologică din cadrul grădiniței, în cadrul cărora ar putea fi identificate predispozițiile native ale copiilor, care pot fi ulterior dezvoltate prin diverse jocuri și activități tematice, dar și preșcolarii cu un grad de risc mai ridicat cu privire la conformarea la stereotipurile de gen, care ar putea fi ajutați să își modifice reprezentările negative de gen, în direcția valorizării maxime a potențialului individual.

O metodă practică, iubită de copii, de modificare a stereotipurilor negative de gen, poate fi cea a jocului de rol pe baza poveștilor clasice, sau a unor povești contrastereotipice, în care preșcolarii cu reprezentări stereotipale negative mai puternice să interpreteze roluri contrastereotipice pozitive, ceea ce ar revela acestora că sunt capabili să dea dovadă la rândul lor de caracteristicile psihomorale pe care le atribuiau reprezentanților celuilalt sex, accentuându-le încrederea în forțele proprii și mărindu-le stima de sine. Pe parcursul celor 7 ani petrecuți în învățământ (drept educatoare, învățătoare și psiholog școlar), am aplicat cu succes această metodă, descoperind în ea o resursă valoroasă în educarea copiilor, în special a celor de vârstă preșcolară. Jucându-se, preșcolarii învață, prin intermediul acestor activități, să se privească în mod diferit pe sine și pe cei din jur, dezvoltându-și acele abilități de care nu considerau că dispun. Plasarea unei fete în roluri de eroi sau personaje inteligente și capabile să se dercurce în orice tip de situație, sau a unui băiat în roluri ce presupun prezența hărniciei, bunătății sau sociabilității, drept condiții fundamentale ale îndeplinirii sarcinilor, reprezintă o metodă de educație iubită de copii și ușor de utilizat de către cadrele didactice, fiind soldată cu rezultate, uneori, impresionante.

La fel de importantă în limitarea perpetuarii acestor stereotipuri de gen este educarea adecvată a adulților semnificativi în viața copiilor, familia reprezentând un factor crucial în reprezentările pe care aceștia și le formează în perioada preșcolară. În această idee, un rol aparte l-ar putea juca „Școlile părinților”, prin intermediul cărora părinții pot conștientiza

capcanele din educația copiilor lor, inclusiv pe cea a inegalității de șanse pe criterii de gen, învățând și metodele prin care aceste probleme pot fi evitate. Pe parcursul acestor întâlniri, părinții pot fi învățați să adopte o atitudine lipsită de prejudecăți cu privire la preferințele și abilitățile copiilor lor, dar și cu privire la activitățile în care aceștia pot fi implicați în perioada preșcolară. Mamele și tații cu profesii contrastereotipice pot fi invitați în activitățile efectuate de educatoare sau psihologul școlar pentru a discuta cu preșcolarii despre aptitudinile necesitate în realizarea respectivelor profesii, contracarând în acest mod imaginile stereotipice cu care copiii sunt obișnuți. Mai mult, tații pot fi invitați să ajute în activitățile din grădiniță care presupun responsabilizarea copiilor față de activitățile casnice și gospodărești, iar mamele pot fi solicitate să participe la orele deschise în care preșcolarii sunt educați valori precum curajul sau inteligența (jucând, poate, alături de copii, roluri de eroi sau salvatori de situații).

Dincolo de toate acestea, însă, deosebit de important este exemplul personal pe care familia și comunitatea îl oferă preșcolarului, simplele cuvinte – oricât de frumoase ar fi – neputând prezenta efectele scontate, atunci când ele contravin manifestărilor comportamentale cotidiene ale celui ce le spune. Un rol important în acest sens îl pot îndeplini ONG-urile și societatea civilă, care pot promova activități de voluntariat și acțiuni culturale, care să contribuie la înlăturarea stereotipurilor de gen și înlocuirea lor cu reprezentări egalitare, din care copiii să învețe să se accepte așa cum sunt, dezvoltându-și trăsături psihomorale pozitive în conformitate cu propriul potențial, și nu cu prescripțiile unei anumite societăți.

Un factor important poate fi reprezentat și de monitorizarea atentă a programelor de televiziune la care copiii au acces, prin intermediul cărora preșcolarii își însușesc, dincolo de informațiile utile și necesare dezvoltării lor, și numeroase reprezentări deficitare, care pot perturba dezvoltarea potențialului cu care aceștia au fost înzestrați nativ.

În plus, dată fiind atracția pe care preșcolarii o simt față de desenele animate și filmele pentru copiii, ar fi utilă apariția unor producții care să accentueze importanța egalității de gen, învățând copiii să își valorifice la maxim aptitudinile și să își dezvolte trăsături psihomorale pozitive, evitând stereotipurile de gen și promovând egalitatea de șanse.

Promovarea unei educații de gen egalitare, sensibile la nevoile copiilor, indiferent de sexul acestora, constituie o condiție fundamentală a evoluției normale a societății, în direcția valorizării la maxim a potențialului individual, deziderat important și deosebit de valorizat în educația existentă la nivelul celor mai dezvoltate state. Aceasta trebuie însă însoțită de o reevaluare a principiilor de gen pe care societatea le valorizează, reevaluare care să se facă simțită la nivelul repartizării rolurilor și responsabilităților în familie și comunitate, pe piața muncii, în activitățile cotidiene și în mass-media, toți acești factori punându-și amprenta asupra reprezentărilor pe care preșcolarii și le vor forma cu privire la semnificația dimensiunii de gen, asupra modului în care ei se vor dezvolta și, implicit, asupra societății viitoare, ai cărei reprezentanți vor deveni preșcolarii de astăzi.

Bibliografie

- Bandura, Albert (1977) *Social Learning Theory*. New York: General Learning Press.
- Bem, Sandra (1981) *Gender Schema Theory: A Cognitive Account of Sex Typing*. *Psychological review*, 88, 354-364.

- Best, Deborah L. (2004) Gender stereotypes. În Carol R. Ember și Melvin Ember (eds.), *Encyclopedia of Sex and Gender. Men and Women in the Worlds Cultures* (pp. 11-27), New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Connell, Raewyn (2005) Growing Up Masculine: Rethinking the Significance of Adolescence in the Making of Masculinities, *Irish Journal of Sociology*, 14(2), 11–28.
- Deaux, Kay și Major, Brenda (1987) Putting gender in context: An interactive model of gender related behaviour. *Psychological Review*, 94, 369-389.
- Dovidio, John F., Brigham, John C., Johnson Blair T. și Gaertner, Samuel L. (1996) Stereotyping, Prejudice and Discrimination: Another Look. În Neil Macrae, Charles Stangor și Miles Hewstone, *Stereotypes and Stereotyping*, 276-322. New York: The Guilford Press.
- Eagly, Alice H. și Kite, Mary E. (1987) Are stereotypes of nationalities applied to both women and men? *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 451-462.
- Freud, Sigmund [1933](1970) *Introduction a la psychoanalyse*, Paris: Payot.
- Katsurada, Emiko și Sugihara, Yoko (2002) Gender-Role Identity, Attitudes Toward Marriage, and Gender-Segregated School Backgrounds, *Sex Roles*, 47 (5-6), 249-258.
- Kohlberg, Lawrence (1966) A Cognitive – Developmental Analysis of Children’s Sex-Role Concepts and Attitudes. În Eleanor E. Maccoby (ed.), *The Development of Sex Differences* (82-173), Standford University Press.
- Lippmann, Walter [1922] (1997) *Public Opinion*. New York: Free Press Paperbacks.
- Maccoby, Eleanor E. (2002) Gender and Social Exchange: A Developmental Perspective, *New Directions for Child and Adolescent Development*, 95, 87-106.
- Maccoby, Eleanor și Jacklin, Carol Nagy (1974) *The psychology of sex differences*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Manea, Claudia-Neptina (2012) *Psihosociologia stereotipurilor de gen*. Constanța: Editura Muntenia.
- Manea, Claudia-Neptina (2012) Gender and the social dimension of preschool. Play, socialization and personality manifestation, *Romanian Journal of Psychology*, vol. II (2), 19-24.
- Manea, Claudia-Neptina (2013) Gender Stereotypes. A comparative analysis: preschool children from Romania and France. *Elsevier Procedia – Social and Behavioral Sciences*, vol. 78, 16-20.
- Mead, Margaret (1935) [2001] *Sex and temperament in three primitive societies*. New York: Harper Collins Publisher.
- Nisbett, Richard E. (2004) The Geography of Thought: How Asians and Westerners Think Differently and Why, <https://engineering.purdue.edu/MECOM/ChinaMaymester2009/RichardNisbett.Geo.of.Thought.Chap1.2003.doc>
- Raportul Comisiei Europene pentru drepturile omului și egalitatea de gen a Parlamentului European către Consiliu, Parlamentul European, Comitetul Economic și Social European și Comitetul Regiunilor (prezentat la Bruxelles, în 23.1.2008), <http://eur-lex.europa.eu>.
- Schneider, David J. (2004) *The psychology of stereotyping*. New York: The Guilford Press.
- Williams, John E. și Best, Deborah L. (1990) *Sex and psyche: Gender and self viewed cross-culturally*. Newbury Park, CA: Sage Publications.